

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Tənzilə Rüstəmханlı. Demokratiya və müstəqillik uğrunda mübarizənin iki qəhrəmanı // Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s.31-37.

UOT: 82.0

Tənzilə Rüstəmханlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
 Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
 mail@tenzilerustemhanli.az

DEMOKRATIYA VƏ MÜSTƏQİLLİK UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN İKİ QƏHRƏMANI

Açar sözlər: *demokratiya, maarifçilik, “Əkinçi” qəzeti, əlifba islahatı, məqalə, Azərbaycanın istiqlaliyyəti.*

Ключевые слова: *демократия, просвещение, газета “Экинчи”, реформа алфавита, статья, независимость Азербайджана.*

Key words: *democracy, education, the newspaper "Ekinchi", the reform of the alphabet, article, the independence of Azerbaijan.*

Böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bər Zərdabi həqiqətən də Azərbaycan ictimai fikir tarixinin iki nəhəng şəxsiyyəti hesab edilir. “Əkinçin”nin əsas ideya istiqaməti cəmiyyəti daim əsarət və qorxu içində saxlayan, ona öz haqqını tələb etməyə imkan verməyən, sivilizasiyalı dünyadan bixəbər, heç bir qayda-qanun tanımayan monarxiya rejiminə qarşı xalqı demokratik ruhda tərbiyələndirmək və mədəni cəhətdən tərəqqisinə nail olmaq idi. “Əkinçi” qadın azadlığı və qadın təhsili ideyasını da ilk təbliğ edən Azərbaycan qəzeti olmuşdur. “Əkinçi” Azərbaycan dili ilə əlaqədar məsələlərə ciddi əhəmiyyət və geniş yer verirdi. M.F.Axundovun mübarizə hədəflərindən biri də əlifbanın dəyişdirilməsi və bunun sayəsində “müsəlman xalqlarının da tərəqqisinə nail olmaq idi.

Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi, haqlı olaraq, mətbuat və ictimai fikir tariximizin, milli özünüdərk və azadlıq uğrunda mübarizənin iki böyük əsgəri, iki sərkərdəsi sayılır. Bu barədə çox yazılıb və yəqin bundan sonra da yazılacaq. Bu mövzuda danışarkən, şübhəsiz ilk növbədə yada “Əkinçi qəzeti və M.F. Axundzadənin bədii və fəlsəfi yaradıcılığı, o cümlədən “Kəmalüddövlə məktubları” düşür.

“Əkinçin”nin əsas ideya istiqaməti cəmiyyəti daim əsarət və qorxu içində saxlayan, ona öz haqqını tələb etməyə imkan verməyən, despotizmə və müstəbidliyə yol açan, sivilizasiyalı dünyadan bixəbər, heç bir qayda-qanun tanımayan, insan şaqqalatmağı dövləti nizama salmağın yeganə üsulu bilən monarxiya rejiminin islah edilməsini, insanları mənəvi cəhətdən şikəst edən, ölkəni Molla Sadıqın əfsanələri ilə yuxuya verən dini xurafatın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan M.F.Axundzadənin təsnifləşdirdiyi, strateji hədəf seçdiyi tezislərlə yaxından səsləşir:

1. Dövlətdə islahatlar keçirilməsi: feodalizmin ədalətli bir cəmiyyətlə əvəz edilməsi,
2. Parlamentin yaradılması: xalqa siyasi, cismani və mənəvi azadlıqların verilməsi,
3. Xalqın həyatını yaxşılaşdıran qanunların qəbul edilməsi,

4. Sosial problemlərin həlli istiqamətində addımlar atılması-məktəblərin, şəfəxanaların açılması, oxuyub-yazmağın asanlaşdırılması üçün hürufatın təkmilləşdirilməsi,
5. Dünyada baş verən elmi-texniki nailiyyətlərdən ölkədə istifadə edilməsi,
6. Dinin nizama salınması.

Doğrudur, mübarizəsinə simvolik hədəf olaraq İrani və şah rejimini seçən M.F.Axundzadənin komediyalarında, povest və münşəatında, “Kəmalüddövlə məktubları”nda maneə vermək imkanı geniş idi; İran-Çar Rusiyası arasındakı kəskin münasibətlərdən, Qafqaz siyasətində onların üz-üzə gəlməsindən istifadə edərək padişahlıq rejiminə üz tutaraq fikirlərini sərbəst və açıq deyərək, hətta inqilabi çağırışlar edə bildiyi halda, H.Zərdabi ehtiyatla, əsas fikirlərini “beynəlxalq”, yaxud “tazə xəbərlər” pərdəsi arxasında gizlətməli olurdu. M.A.Axundov “Kəmalüddövlə”nin dili ilə yazırdı ki, padişah gərək “özünü ancaq vəkili-millət hesab eləsin və xalqın müdaxiləsi ilə qəvanin vəz etsin və parlamentlər tərtib eləsin” (12, s.45). Sonralar öz fikir və düşüncələndə daha da irəli gedən M.F.Axundzadə qısa müddət ərzində ədalətli hökmdardan, monarxiyalı mütləqiyyətdən keçərək inqilabçı-demokratlar səviyyəsinə yüksələ bilmişdi. “Azadlıq və demokratiyanı anlamaqda Axundov sonralar daha da irəli getmiş və bunların baş tutmasının yalnız mövcud quruluşu dəyişməklə, cəmiyyətin əsaslarını köklü surətdə dağıtmaq və yeniləşdirmək yolu ilə mümkün olacağını dərk etmişdir. 70-ci illər Axundzadənin ictimai-siyasi baxışlarına ciddi dəyişikliklər gətirmiş onu inqilabi məzmunla zənginləşdirmişdir. “Aldanmış kəvakib”də irəli sürülmüş siyasi fikirlər “Kəmalüddövlə məktubları”nda inkişaf etdirilmiş, ədəbin fəlsəfi və siyasi ideyaları bu illərdə yazdığı “İranda “Millət” qəzeti münşisinə”, “Molla Əkbərlə mübahisə”, “Yek kəlmə haqqında”, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında”, “Con Stüart haqqında” və başqa əsərlərdə və məktublarda öz kamil yetkinliyini tapmışdır. 70-ci illərdə onun dünyagörüşünün inkişafı ən yüksək həddə çatır və inqilabi-demokrat səviyyəsinə qalxan Axundovun fəlsəfi və siyasi təkamülü tamamlanır. Artıq hər cür mücərrədlik və tərəddüdlərdən uzaq olan mütəfəkkirin inqilabçı səsi ucalır, o bütün Yaxın Şərqi ölkələrində azadlıq ideyalarının qarçısı olur” (11, s.352).

Beləliklə, M.F.Axundzadənin kamillik dövrü təxminən “Əkinçi” qəzetinin ərsəyə gəlməsi ilə eyni vaxta düşür. 70-ci illərdə M.F.Axundovun mübarizə hədəflərindən biri də əlifbanın dəyişdirilməsi və bunun sayəsində “müsəlman xalqlarının Avropanın hazırkı bütün elm-ləri ilə tanış olması və bu vasitə ilə onların səadət və xoşbəxtliyinə çatması” olmuşdur. Bununla bağlı M.F. Axundzadə üç əlifba layihəsi hazırlamış, onları müsəlman dövlət başçılarına təqdim etmişdir, lakin onun özünün yazdığı kimi, “Əfsus, min əfsus ki, nə İranda, nə Osmanlıda islam xalqlarının başçıları xalqın tərəqqisi xatirinə islam əlifbasını dəyişməyə iqdam etmədilər ki, bu vasitə ilə ölkə əhalisi, qadın-kişili bir neçə ayın içərisində başdan-başa savadlı olsunlar...” (13, s.254). Axundov ikinci və birinci layihələrdə nöqtə və vergüllərin ixtisara salınmasını, saiflərin yazılmasını istəyirdi, çünki mövcud formada yazıb-oxumaq çox böyük çətinliklər yaradırdı. “Əkinçi” qəzetinin 1875-ci il 21 avqust tarixli “Daxiliyyə” adlı məqaləsində məhz bu, yəni əlifbanın yaratdığı problemlə bağlı H.Zərdabi də ürək ağrılı ilə yazırdı: “...dərd burdadır ki, bizim elə zəhmətimiz var ki, qeyri-qəzet basdıranların onlardan heç xəbəri yoxdur. Əvvələn bu hürufat İstanbulda alınmış. Çünki bizim dildə bəzi hərflər, məsələn, q, k, r, və l artıq işlənir, ona binaən ol hürufatlar qəzetə çatışmır. Bu səbəbə bir mətləbi yazan vaxtında nə ki ol mətləbin məzmununu və qeyri-əhvalatları yoxlayırıq, amma məzkur hürufatlar az işlənməkdən ötrü bəzi sözləri götürüb onun əvəzinə başqa sözlər yazırıq ki, bu sözlərdə məzkur hərflər olmasın. Əlbəttə, belə olan surətdə mətləb biz istədiyimiz kimi vazeh olmur və buna diqqət edənlər bizə təqsir hesab edirlər”. (1, N 4.)

“Əkinçi”nin qazandığı ən böyük uğurlardan biri olaraq diqqəti çəkən dil sadəliyi, xalq dilinə yaxınlıq, fikrin səlis ifadə olunması və s. kimi məsələlərdə də M.F.Axundzadənin tövsiyələrinin xüsusi yeri və rolu olmuşdur. M.F.Axundzadə 21 aprel 1875-ci il tarixdə Həsən bəy Zərdabiyə ünvanladığı məktubda yazırdı: "Sizin qəzetinizin məziyyətlərindən biri də üslub gözəlliyi, məlumatların şərhinin incəliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyüdür.

Ona görə ki, Sizin qəzetiniz eyni zamanda, öz məqsədləri ilə tatar dilinin qüsurlardan təmizlənməsinə çalışmalı və nümunə olmalıdır. Orfoqrafiya barədə qoy sizin gələcək redaktorunuz mənim komediyalarımın imla qaydalarını əsas tutsun".

Əlimərdan bəy Topçubaşov "Azərbaycanın mayakı" adlı xatirə yazısında da Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi" qəzetinin dili barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir. O Həsən bəyin ona məxsus enerji ilə ana dilinin müdafiəsi üçün səy və ehtirasla çalışdığını bildirdi: o, dilin terminalogiyası imkan verdiyinə görə "Əkinçi"də fars və ərəb sözlərindən qaçmağa və müstəsna şəkildə türkcə-Azərbaycanca yazmağa çalışırdı; imkan daxilində ən sadə və asan başa düşülən xalq sözləri və ifadələri işlədirdi".

Ə.Topçubaşov daha sonra qeyd edirdi ki, Həsən bəyin əleyhdarları ona ərəb və fars dillərini bilmədiyindən tərəkəmə (kəndli) jarqonundan istifadə etdiyini irad tutur, "ali dildə" yazdığı məsləhət görürdülər. Əlimərdan bəyin bu fikri də maraq doğurur ki, Həsən bəy xalqın özünün içərisindən müxbirlər yetişdirib onları kütlələrin lap içərilərinə göndərirdi, buna görə də "Əkinçi" xalqın salnaməsi adını qazanmışdı. Həsən bəyin ömür-gün yoldaşı Hənifə xanım "Həsən bəy Məlikov Zərdabının bioqrafiyası" adlı yazısında bu məsələyə toxunaraq yazırdı ki, Həsən bəy ömrünün axırına qədər saf türkcənin tərəfdarı olmuşdur. Onun "Əkinçi"sinin dili bütün qafqaz müsəlmanları arasında aydın anlaşılırdı. Hənifə xanım öz məqaləsində "Əkinçi"də dil məsələlərinin qoyuluşuna və tətbiqinə dair bir sıra konkret məqamlara toxunmuşdur. Məsələn, Hənifə xanım diqqətə çatdırırdı ki, Həsən bəy kırımlılardan, volqaboyu tatarlarından və sibirliyərdən ərəb dilində məqalələr alanda onları ərəbcəni yaxşı bilən bir Qazanlı mollaya göndərərək tərcümə etdirərək nümunə kimi müəlliflərinə qaytarırdı və onlardan ana dilində yazmalarını xahiş edirdi. Bu müxbirlər sonra öz dillərində yazmağa başladılar. Həsən bəy onlara öz ana dilində yazmağı öyrətməklə fəxr edirdi.

Doğrudan da "Əkinçi" qəzetində Azərbaycan dili ilə əlaqədar məsələlərə ciddi əhəmiyyət və geniş yer verilirdi. Hər şeydən əvvəl, qəzetin redaktorunun, fəal müxbirlərinin dərc olunmuş yazıları özü bir nümunə idi. İstisna bu ola bilərdi ki, bir sıra hallarda "Əkinçi", sözü, necə deyərlər, "əks cəbhənin" nümayəndələrinə verir, onları "öz dillərində" danışdırırdı (10).

"Əkinçi" qəzetinin ən böyük üstünlüklərindən biri dövrün açıq fikirli ziyalı kütləsini öz ətrafına toplaması, onların əsərlərini çap etməklə bərabər, mütərəqqi dünyanın dəyərləri ilə tanış etməsi idi. XIX əsrin ədəbi məclislərinin üzvlərinin bir qismi qəzet səhifələrində muntəzəm çıxış etmiş, öz əsərlərinin onun səhifələrində çapına çalışmış, qəzeti "nur" və "ışıq" çeşməsi adlandırmışlar. Seyid Əzim Şirvaninin özü və rəhbərlik etdiyi "Beytüs-səfa" məclislərinin əksər üzvləri "Əkinçi" qəzetinin elm və maarif yolundakı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Xalqın demokratik ruhda və mədəni cəhətdən tərəqqi etməsi uğrunda çalışan "Əkinçi" qadın azadlığı və qadın təhsili ideyasını da ilk təbliğ edən Azərbaycan qəzeti olmuşdur. "Əkinçi" Azərbaycandan kənarda da - Gürcüstan, Dağıstan, Özbəkistan və başqa yerlərdə yayılmış, həmin yerlərdən qəzetə materiallar göndərmişlər.

Qəzetin 1875-ci ildə çıxan beşinci sayında "Daxiliyyə" başlıqlı yazıda Həsən bəy ölkənin iqtisadi vəziyyətindən söhbət açaraq, əhəlinin gün-güzəranın getdikcə ağırlaşmasından, həmvətənlərinin isə çalışmaq, səy etmək əvəzinə, bayatı çağıraraq gecə-gündüz ağlamasından danışır. Böyük mütəfəkkir bu ağır, məşəqqətli həyatdan sızıltı, inilti ilə xilas olmağın mümkünsüzlüyünü bildirir və qeyd edir ki, "bizimlə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsili etdikləri üçün" qalibdirlər, "ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəhdində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzəranlıq cəngində məğlub olub tələf olacayıq. Pəs bayatı çağıraraq zəmanədən şikayət edən sənin bayatından nə hasil?" (2, N 5.).

Həsən bəy Zərdabi XIX əsrin ortalarından formalaşmağa başlayan yeni müstəmləkəçiliyin iqtisadi mahiyyət daşımağa başladığını və bunun qarşısında dayanmaq üçün elm-təhsil kəsb etməyin zərurətini birmənalı şəkildə bəyan edirdi. O, yazırdı: "Zikr olan zindəganlıq

cəngində tufəng və xəncər işləməz, güc və rəşidlik iş görməz. Onun əsbabı ancaq ağıldır və ağıl bir şeydi işləndikcə tərəqqi edər, yəni elm təhsil etdikcən ağıl da artar” (2, N 5.). Doğrudur, o, açıq şəkildə çar hökumətinin, Qərbin yürütdüyü siyasətə qarşı çıxma bilmirdi, amma onun mahiyyətini açıb göstərmək, milləti oyatmaq üçün əlindən gələni edirdi.

Həsən bəy Zərdabi ilk növbədə millətin, daha doğrusu, müsəlmanların beynində inqilab etmək, onların şüurlarını his-pasdan təmizləmək, tiryək-nəşə bayılmalarından xilas edərək dünyada gedən proseslərə milli təəssüf gözü ilə baxmaları üçün ziyalıları hərəkətə keçməyə səsləyir, açıq şəkildə olmasa da, gizli işarələrlə onları rus və Avropa maarifçilərindən, demokratik ruhlu insanlarından örnək götürməyə çağırırdı. Məqalələrinin birində deyirdi: “...xaç-pərəstlərin elm sahibləri xalqa bəyan etməklilik ilə səy edirlər ki, şərabdən onların rəğbətini kəssinlər. Pəs bizim müsəlmanların tiryək atan, bəng yeyən, şərab içən kəsləri, siz adət edən şeylər zəhər imişlər, onlar sizin beyninizi və bədəninizi tələf edib sizi fəvta verir imişlər. Belə olan surətdə nəfəyül-xəmr vəl meysər min əməlüş-şeytan yaddan çıxarmayıb, istiğfar etmək vacib imiş” (3, N6.).

H.Zərdabinin ziyalıları, açıq fikirli insanlara, ölkənin qabaqcıl qələm adamlarına, milli təəssüf hissi ilə yaşayan şəxslərə müraciəti çox keçmədən ölkənin ayrı-ayrı yerlərində ciddi ictimai rezonans doğuraraq, onların qəzetin ətrafında birləşməsinə səbəb oldu. “Əkinçi” qəzetinin altıncı sayından biz artıq “Məktubat” sərəlvəsi altında müxtəlif vilayətlərdən gələn məktublara dərc olunduğunu görürük. Bu yazılarda H.Zərdabinin müəyyən etdiyi strateji xətt üzrə, yəni millətin maariflənməsi, müasir dəyərlərə yiyələnməsi, irticadan xilas, keçmişin mövhümi təfəkküründən azad olaraq Qərb, Avropa yönündə dövlətçilik prinsiplərinə doğru cəhd, mübarizə elementləri görürük. Qəzetin yazarları keçmiş üçün ağlayanlara “Avropa məmləkətlərini, Yeni dünyanı, dəmir yollarını, buxar gəmilərini” misal göstərərək bu nailiyyətlərdən bəhrələnməyə çağırırdı. “Heydəri” imzalı bir müəllif qəzetin 6-cı sayında “fərsət əldən verib öz qohum və əqrabasının hərfət və sənət elmlərinin feyzindən qoyan şəxsi” onların bədbəxtliyinə səbəb olan birisi kimi dəyərləndirirdi. Qəzetin həmin nömrəsində İrəvandan Məhəmməd Rəhim bəyin, Məhəmmədəli bəy Vəliyevin məktubları, ən nəhayət, Seyyidin şükranlıq ifadə edən bir qəzəli nəşr edilmişdir. Qəzəldə Həsən bəy aliqədr, arifi-dünya, xeyrixah bir şəxs kimi obrazlaşdırılmışdır. Doğrudur, qəzəlin sonunda Seyyid “padişahi-rusun” dövlətinin əfzun olmasını tanrıdan arzu edir, amma fikrimizcə, bu şairin Rusiyapərəstliyindən deyil, qəzetin çıxmasına görə minnətdarlıq hissindən doğan bir münasibətdir. Türk dilində bir qəzetin ərəsəyə gəlməsi o zaman üçün həqiqətən böyük hadisə idi, onun böyüklüyü isə millətin “qəflət yuxusu”ndan ayılmasına, “əhli-islamın xaki-məzəllətdən” xilasına ümidin yaranması ilə bağlı idi:

*Həzəran şükr kim, bir şəxsi-aliqədr hümmətdən
Qəzet bünyadına Rusiyyədə izn aldı dövlətdən.
Məlikzadə Həsən bəy arifi-dünya Zərdabi
Götürdü əhli-islamı bu gün xaki-məzəllətdən.
Zəbani-türk ilə agah eylər əhli-Qafqazı
Gəhi tazə xəbərlərdən, gəh asari-hökumətdən.
Olub sövdagəri-xeyr ol mükərrəm əhli-islamı
Xəbərdar eyər hər nəfəi hər kəsbü ticarətdən.
Nəsimi-sübhtək feyzi olub bu aləmə sari,
Oyatdı lütf əliylə qəflət əhlin xabi-qəflətdən.
Bu iznə razılıq vacibdir əlhəq əhli-islamə
Ki verdi imperaturi-cəhanpərvər ədalətdən.
Dəxi ol izn alan şəxsin bizə vacibdir ikrami
Ki oldu xeyrixahı əhli-Qafqazın nəcabətdən.
Görüb ol kari-xeyri bu duanı eylədi Seyyid*

*Dedi əhli-Şamaxı cümləsi amin sədaqətdən.
İlahi padişahi-rusun eylə dövlətin əfzun
Məlikzadə Həsən bəyin ömrünü hiş eylə əfətdən.*

Göründüyü kimi, şairin qəzeti təqdir etməsi onun müqəddəs məramı ilə türk dilinin elm-təhsil dilinə çevrilməsi, milləti qəflət yuxusundan oyatması, ölkənin cəhalətdən xilas olması və s. ilə bağlıdır. Seyyidin şeirindən aydın olur ki, qısa zamanda “Əkinçi” təkcə Azərbaycanca yox, bütün Qafqazda məşhur qəzetə çevrilmişdir. Nəticədə biz sonrakı saylarından başlayaraq digər imzalarla, məsələn, Əsgər Mirzə Adıgözəlzadə Goraninin və digər Azərbaycan maarifçiliyi tarixində yeri olan şəxslərlə tanış oluruq. Ə.Gorani qəzetin həmin sayında barama barədə elmi məlumatla çıxış edir (4, N7.)

Qəzetin səkkizinci sayında (5, N8.). “Daxiliyyə” yazısı bütövlükdə elm və təhsilə həsr olunmuşdur ki, H.Zərdabi ürək ağrısı ilə, yana-yana bütün xalqların təhsil və maarif sahəsində tərəqqi etdiyini qeyd edir, ancaq müsəlmanların hətta hökumətin vəsaiti hesabına açılan məktəblərə belə üz tutmadığını bildirir. Yazıda Rusiya, Avropa, Yeni dünya, o cümlədən qonşu erməni uşaqlarının təhsilə münasibətindən söz açılır və müsəlmanın getdikcə daha dərin faciələrə düşər olduğu bildirilir. Müəllif ona görə üzünü müsəlman ziyalılarına tutaraq haray çəkir: “Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri, bir açın gözünüzü dünyaya tamaşa edin”, - deyir. H.Zərdabinin bu cür müraciətləri təsirsiz qalmır və ziyalılar, maarif arzusunda olan şəxslər bundan sonra “Əkinçi” ətrafında daha sıx birləşməyə başlayır, ona mənəvi dəstək durur, müxtəlif səpkili materiallarla onun səhifələrində çıxış edirlər. Bu sırada biz Peterburqdan Əsgər Adıgözəlzadə Goraninin, “Tabasaranül-cənubiyyədən” Mirzə Həsən Əlqədarinin, İrəvandan Məhəmməd bəy Vəliyevin, Petrovskidən Heydərinin, Qars şəhərindən Xaçatur Qorxmazovun, Əhsənül-Qəvaidin, Şeyxülislami-Zaqafqaz axund Əhməd Hüseynzadənin, Sultanovun, Ələkbər Elçizadənin, Dərbənddən Əlimədəd Abdullazadənin, Məhbus Dərbəndinin, Məmnun Əlqədarinin, Nəcəfin, Məhəmmədətağı Əlizadə Şirvaninin, Şüərayərbəyeyi-Şirvanın üzvləri və digərlərinin adlarını çəkə bilərik. “Qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır” (6, N-7) - deyən Həsən bəy Zərdabinin qəzetin hər nömrəsində elm və maarifi təbliğ etməsi həm rus işğalçıların, həm də müəyyən daxili mürtəcə qüvvələrin xoşuna gəlmirdi. 1874-cü il aprel nömrəsində redaktora üz tutan bir oxucu qeyd edirdi ki, əgər qəzet gələcəkdə də elm və maarifi bu qayda üzrə təbliğ etsə oxucularını itirə bilər. H.Zərdabi yuxarıdakı ifadə ilə, yəni “qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır” tezi ilə oxucuya konkret cavab vermişdi. 11-ci nömrədə isə (7, N-11) Seyid Əzimin oğlu Cəfərə ünvanladığı şeirlə qəzetin mövqeyini bir daha əsaslandırmışdı.

*Ey oğul, bu dəlili bişəkdir,
Adəmi-bisəvad eşşəkdir.*

***

*Cəhd elə neməti-t əmamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.*

H.Zərdabinin qaranlıq mühitdə maarif şamı yandırması, beyin və ruhlara işıq salmaq cəhdi ona asan başa gəlməmiş, irtica dəfələrlə onu maddi və mənəvi sıxıntılar içində boğaraq, o şamı söndürməyə çalışmış, qəzeti və Həsən bəyin özünü cəhalət içərisində məhv etmək istəmişdir. “Əkinçi”nin yaradıcısı qəzetin 1876-cı ilin 11 iyul tarixli 13-cü sayında şikayətlənirdi ki, qəzetin bir ili tamam olmasına rəğmən, onun müştərilərinin sayı artmaq əvəzinə 600-dən enib 283-ə düşmüşdür. Özü də qəzetin müştərilərinin əsasən Quba, Dərbənd, Dağıstan və qeyri-vilayətlərdən olduğunu bildiren H.Zərdabi Qarabağdan cəmi 3, Şirvandan 3, Şəkiidən 3,

Lənkərandan 1, Gəncədən 1 nəfərin “Əkinçi”yə abunə olduğunu yazırdı. Bunun səbəbini gərəkli jurnalist qammazlıqla bağlayırdı: “Bəzisi biz yazdığımızı anlaya fəhm edə bilməyib öz anlamazlığından bizi müsəlmanlara düşmən, yazımızı böhtan hesab edir. Bəzisi deyir: bir şey yaz ki, ondan bir qəpik nəf olsun. Yəni millət işlərindən bir qəpiyi artıq tutur. Ey qəpiyə millət satan qardaşlar, adınızı müsəlman qoyub qeyrilərin müsəlmanlığına şəkk edirsiniz. Vay, vay sizin halınıza ki, müsəlmanlığın şərtlərindən bircə namaz qılıb, oruc tutmağı bilirsiniz”. (8, N-13).

Beləliklə, 29 sentyabr 1877-ci ildə qəzetin son nömrəsi çıxır və H.Zərdabi həmin nömrədə “naxoş olduğumuz üçün qəzet ilin axırlarında vaxtında çıxmayacaq” adlı elan da vermişdir. (9, N-son). Qəzet həmin tarixdən sonra işıq üzü görməmişdir. Daxili və xarici təzyiqlər “Əkinçi”yə iki ildən artıq mövcud olmaq şansı vermədi, amma qəzet üzərinə götürdüyü tarixi missiyanı tam uğurla həyata keçirə bildi. Biz bu qəzetin Azərbaycan demokratik fikrinin ilkin hüquqi aktı da adlandırma bilərik. Qəzet milli dövlətçiliyə doğru gedən istiqlal yolunu aydınlattı, Azərbaycan istiqlalını elan edən şəxsiyyətlərin yetişməsində böyük rol oynadı.

Ədəbiyyat:

1. “Əkinçi” qəzeti 1875-ci il 21 avqust.
2. “Əkinçi” 1875, 20 sentyabr, 5-ci nömrə.
3. “Əkinçi” 1875-ci il 5 oktyabr, 6-cı nömrə
4. “Əkinçi” 1875-ci il 20 oktyabr, Ə.Gorani, 7-ci nömrə.
5. “Əkinçi”, 4 noyabr 1875-ci il, H.Zərdabi, “Daxiliyyə”, 8-ci nömrə.
6. “Əkinçi”, 14 aprel 1876-cı il, H.Zərdabi, “Daxiliyyə”, 7-ci nömrə.
7. “Əkinçi”, 11 iyun 1876-cı il, H.Zərdabi, 11-ci nömrə.
8. “Əkinçi”, 11 iyul 1876-cı il, H.Zərdabi, 13-cü nömrə.
9. “Əkinçi”, 29 sentyabr 1877-cı il, H.Zərdabi, son nömrə.
10. İzzət Rüstəmov. “Əkinçi” əsl xalq qəzeti idi, // <http://www.xalqqazeti.com/az/news/culture/>
11. F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Maarif, 1974, səh 352. 489 s.
12. M.F.Axundov. Əsərləri, II cild, s. 45
13. M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Səh. 254.

Танзиля Рустамханлы

Два героя борьбы за демократию и независимость

РЕЗЮМЕ

Великий мыслитель Мирза Фатали Ахундзаде и Хасан бей Зардаби действительно две великие личности в истории общественного мнения Азербайджана. Ключевой аспект «Экинчи» состоял в том, чтобы воспитывать людей в демократическом духе и развивать прогресс в отношении монархического режима, который удерживал общество в постоянном рабстве и страхе и не позволял ему требовать его прав, от цивилизованного мира до верховенства закона. Азербайджанская газета «Экинчи», которая также распространяла идею свободы и образования женщин. В «Экинчи» большое значение имели вопросы, связанные с азербайджанским языком. Одной из целей борьбы М.Ф.Ахундова было изменение алфавита и достижение процветания мусульманских народов.

Tanzila Rustamkhanli**Two heroes of the struggle for democracy and independence*****SUMMARY***

The great thinker Mirza Fatali Akhundzade and Hasan bey Zardabi were really two great personalities in the history of public opinion in Azerbaijan. A key aspect of the "farmer" was to educate people in a democratic spirit and to develop progress towards a monarchical regime that kept society in constant slavery and fear and did not allow him to claim his rights, from the civilized world to the rule of law. Azerbaijan newspaper "Ekinchi" was also spread the idea of women's freedom and education. Important issues in the "Ekinchi" were related to the Azerbaijani language. One of the goals of M.F. Akhundov's struggle was to change the alphabet and achieve the prosperity of the muslim peoples.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.11.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.12.2018

Akademik **Teymur Kərimli** tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.